

УДК 811.161.2:001.4

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.28.2.7>

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СУЧАСНИХ ТЕРМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

METHODOLOGICAL MEANS FOR MODERN TERMINOLOGICAL STUDIES

Тур О.М.,

orcid.org/0000-0002-8094-687X

доктор наук із соціальних комунікацій, професор,

професор кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

Шабуніна В.В.,

orcid.org/0000-0001-7957-3378

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри гуманітарних наук, культури і мистецтва

Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського

У статті проаналізовані сучасні методи дослідження термінології. Автори підкреслюють, що сучасні наукові засади дослідження української термінології різних галузей наукового пізнання стають запорукою фундаментального аналізу сучасної української термінологічної системи. Це вимагає розроблення методології дослідження, що сприятиме подальшому осмисленню правил, закономірностей утворення, розвитку та функціонування термінів у певній галузі людської діяльності. Зважаючи на погляди вітчизняних науковців, які розглядають методологію як учення про наукові методи пізнання і як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та проводиться вибір його пізнавальних засобів, методів і прийомів, автори вказують, що вибір методології дослідження значною мірою залежить від парадигми, яка є домінуючою на сучасному етапі розвитку науки.

Ураховуючи, що термінологія є частиною мовної системи загалом і водночас має свої особливості, що дозволяють виокремити цю систему, виділені такі методи дослідження в галузі термінології: описовий метод, описово-аналітичний метод, історичний метод, порівняльно-історичний метод, зіставний метод, метод компонентного, системного, контекстуального, кількісного, морфемного та словотвірного аналізу, логіко-поняттєвого аналізу словникових дефініцій, метод внутрішньої інтроспекції, метод лінгвістичного спостереження, метод синхронних

зрізів, таксономічний метод, контекстний метод, лексикографічний метод, логіко-семантичний метод та інші. Кожен із цих методів має свою специфіку та завдання, що забезпечує можливість отримати максимально збалансоване й узагальнене наукове розуміння характеристик мовного явища.

На матеріалі дисертаційних праць вітчизняних мовознавців-термінологів автори прослідкували застосування кожного з методів.

Проведений авторами аналіз методологічного інструментарію сучасних досліджень термінології дозволяє визначити його як надзвичайно потужний. Активне ж студіювання методологічних термінологічних проблем дозволяє зробити висновок про досить плідне «сполучення» методології точних і гуманітарних наук, що сприяє більш глибокому та об'єктивному вивченню мовного матеріалу й розширює горизонти для подальших наукових пошуків.

Ключові слова: термін, термінологія, термінознавство, метод, методологія.

The article analyses the newest methods of terminological studies. The authors emphasize that the modern scientific foundations of the study of Ukrainian terminology in various branches of scientific knowledge enable a fundamental analysis of the modern Ukrainian terminological system. This requires the development of a research methodology that could contribute to the further understanding of the rules and regularities of the creation, development and functioning of terms in a certain field of human activity. Taking into account the views of Ukrainian scientists who consider methodology as a study of scientific methods of cognition and as a system of scientific principles on the basis of which researches are based and the choice of its cognitive means, methods and techniques is made, the authors point out that the choice of research methodology largely depends on the paradigm, which is dominant at the current stage of the development of science.

In view of the fact that terminology is not only part of the language system, but also has its own characteristics that make it possible to single out this system, such research methods in the field of terminology are distinguished as the descriptive method, the descriptive-analytical method, the historical method, the comparative-historical method, the comparative method, methods of component, system, contextual, quantitative, morpheme and word formation analysis, logical-conceptual analysis of dictionary definitions, method of internal introspection, method of linguistic observation, method of synchronous sections, taxonomic method, contextual method, lexicographic method, logical-semantic method and many others.

Each of these methods has its own specificity and task, which provides an opportunity to obtain the most balanced and generalized scientific understanding of the characteristics of the linguistic phenomenon. Based on the material of the dissertations of Ukrainian linguists and terminologists, the authors have studied the application of each of the methods. The analysis of the methodological means for modern terminological studies allows us to consider it to be extremely powerful. An intensive study of methodological and terminological problems makes it possible to draw a conclusion about the close relationship between the methodology of exact and humanitarian sciences, which contributes to more objective study of language material and further scientific research.

Key words: term, terminology, terminological studies, method, methodology.

Постановка проблеми. Сучасні наукові засади дослідження української термінології різних галузей наукового пізнання, напрацьовані з урахуванням попереднього досвіду вивчення теорії терміна, стають запорукою фундаментального аналізу сучасної української термінологічної системи. Це вимагає розроблення методології дослідження, що сприятиме подальшому осмисленню правил, закономірностей утворення, розвитку та функціонування термінів у певній галузі людської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці розглядають методологію як учення про наукові методи пізнання і як систему наукових принципів, на основі яких базується дослідження та проводиться вибір його пізнавальних засобів, методів і прийомів. У багатьох зарубіжних наукових студіях поняття методології та методів дослідження не розмежовуються. Найбільш доцільним є визначення методології як теорії методів дослідження, створення наукових концепцій як системи знань про теорію науки [1, с. 63]. У цьому сенсі однаково правомірно говорити як про методологію науки, так і про методологію становлення

нового наукового міждисциплінарного напрямку. Так, з огляду на такий предмет дослідження, як коло проблем, пов'язаних з організацією та методикою науково-дослідницької діяльності, учені В. М. Шейко та Н. М. Кушнарєнко характеризують методологію як концептуальний виклад мети, змісту, методів дослідження, які забезпечують отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про процеси та явища [2].

Очевидно, що вибір методології дослідження значною мірою залежить від парадигми, яка є домінуючою на сучасному етапі розвитку науки. У понятті наукової парадигми виокремлюють такі основні аспекти:

– наукова картина світу – це уявлення в системі моделі, узагальнені образи вихідних об'єктів наукового пізнання;

– загальноприйняті в певній науковій когорті методологічні вимоги й ціннісні орієнтації, які забезпечують простоту та несуперечність теоретичних концепцій, можливості їх перевірки та кількісного відображення, точність наукових передбачень, традиційні для вчених «шаблони», за якими здійснюють наукові описування

й пояснення, а також основні приклади вирішення конкретних наукових проблем.

Кожна галузь має свої перевірені, надійні та перспективні методи наукового дослідження. Вивчення мовних явищ здійснюється завдяки залученню загальнонаукових методів пізнання (індукції, дедукції, аналізу, синтезу, спостереження, гіпотези, таксономії, порівняння, формалізації, ідеалізації, експерименту, моделювання) та власне мовознавчих [3, с. 358–360; 4, с. 49]. Так, М. П. Кочерган серед мовознавчих методів виокремлює описовий, порівняльно-історичний, метод лінгвістичної географії, зіставний, структурний, соціолінгвістичні та психолінгвістичні методи, а також математичні методи в мовознавстві [3, с. 358–360]. О. О. Селіванова серед лінгвістичних методів дослідження вирізняє парадигмальні, міжпарадигмальні, маргінальні й комплексні (комбіновані) [4, с. 52].

Постановка завдання. У працях науковців-термінознавців виокреслені різноманітні методологічні підходи, спрямовані на осмислення закономірностей формування та функціонування терміносистем, способів адекватного лінгвістичного номінування елементів наукової картини світу. Крім того, дослідження репрезентують багатоаспектність таких пошуків, здійснених у межах різноманітних концепцій. Тож стаття покликана на матеріалі дисертаційних праць проаналізувати методологічний інструментарій термінологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи, що термінологія є частиною мовної системи загалом й водночас має свої особливості, що дозволяють виокремити цю систему, виділяємо такі методи дослідження в галузі термінології:

1. *Описовий метод.* Дозволяє здійснювати спостереження, порівняння, узагальнення та класифікацію мовних фактів (Р. П. Тимошук) [5, с. 3]; аналіз тематичних підгруп, мікрогруп, семантичних рядів (Д. Б. Якимович-Чапран) [6, с. 3]; лінгвістичне спостереження, порівняння, узагальнення (О. В. Медведь) [7, с. 3]; спостереження та класифікацію мовних явищ за принципом неповної індукції (В. М. Підвойний) [8, с. 3]; характеристику зібраного фактичного матеріалу (І. А. Ярошевич) [9, с. 4]; аналіз та опис зібраного термінологічного матеріалу (Н. А. Ляшук) [10, с. 3]; забезпечує прийом лінгвістичного спостереження, лексикологічного зіставлення, історико-мовного узагальнення, гіперо-гіпонімічного моделювання, встановлення тематичних груп (О. С. Масликова), а також з'ясування походження термінологічних лексем, історичних змін у їх семантичній структурі

(С. М. Полюга) [11, с. 8–9]; реалізується через прийоми лінгвістичного спостереження, порівняння, узагальнення (В. В. Деркач) [12, с. 3].

Цей метод може бути широко використаний для дослідження термінології під час характеристики мовного матеріалу, його класифікації та моделювання лексико-тематичних груп.

2. Для узагальнення, класифікації та порівняння (О. В. Туркевич) [13, с. 3]; лінгвістичного спостереження, порівняння, узагальнення (В. В. Захарчин) [14, с. 8] використовується *описово-аналітичний метод*. Його сутність полягає в можливості аналізу матеріалу, вилученого з джерел, класифікованого, узагальненого, який можна порівнювати як на ґрунті однієї терміносистеми, так і з термінологіями суміжних галузей знань, а іноді й неспоріднених.

3. *Історичний метод.* Дозволяє описувати закономірності формування терміносистеми (О. В. Туркевич) [13, с. 3]. Він є надзвичайно актуальним під час аналізу термінології на певному синхронному зрізі, а також у діахронії.

4. *Порівняльно-історичний метод* дозволяє розкрити походження лексем (Д. Б. Якимович-Чапран) [15, с. 3]. Цей метод є ефективним для дослідження метаморфоз у семантиці лексем на тлі певних політичних, економічних, теоретико-методологічних зрушень, оскільки дозволяє прослідкувати хід історичних змін у їхній семантичній структурі.

5. *Зіставний метод* слугує для аналізу динаміки становлення термінологій певних галузей знань. Наприклад, Д. Б. Якимович-Чапран використовувала його для встановлення взаємозв'язків між найменуваннями понять із мовознавства в пам'ятках української мови XVI–XVII ст. [15, с. 3], С. М. Полюга – для визначення взаємозв'язків між найменуваннями частин мови в добу античності та в період становлення української граматичної науки, шляхів калькування тощо [11, с. 9], а І. А. Ярошевич – для простеження динаміки становлення морфологічної терміносистеми [9, с. 4]. Цей метод може бути широко застосований задля з'ясування шляхів розвитку як термінології загалом, так і під час аналізу особливостей функціонування певних термінологічних одиниць.

6. *Метод компонентного аналізу* дозволяє здійснювати дослідження словосполук (Д. Б. Якимович-Чапран) [15, с. 3], зіставлення, порівняння словникових дефініцій, систематизацію лексико-семантичних відношень (В. М. Підвойний) [8, с. 3]. Так, С. М. Дерба, досліджуючи українську термінологію в галузі

прикладної (комп'ютерної) лінгвістики (її логіко-лінгвістичний аналіз), використала його для визначення похідності термінів [16, с. 4]. У дисертаційному дослідженні греко-римської традиції у становленні української граматичної термінології (на матеріалі морфології) С. М. Полюги цей метод був використаний для уточнення семантичної структури досліджуваних лексем [11, с. 9]. Метод компонентного аналізу сприяв виявленню системної організації термінів методики викладання української мови як іноземної (О. В. Туркевич) [13, с. 3]. У праці Н. А. Ляшук, присвяченій аналізу лексичної та концептуальної багатозначності лінгвістичної термінології в українській мові, цей метод був призначений для коментування механізмів термінологізації, ретермінологізації, часткової детермінологізації та спеціалізації, бісемії, енантіосемії, еврисемії, діасемії, омонімії, імпліцитної полісемії, внутрішньої та міжсистемної багатозначності, амбісемії [10, с. 4].

7. *Метод логіко-поняттєвого аналізу словникових дефініцій* використовується для встановлення основних типологічних різновидів лексично багатозначних термінів. Так, Н. А. Ляшук за допомогою цього методу мала на меті здійснити упорядкування сучасної української лінгвістичної термінології за системотвірними поняттями [10, с. 3].

8. *Метод системного аналізу* дозволяє, на нашу думку, по-перше, віднаходити системотвірні поняття, по-друге, упорядковувати / структурувати багатозначну термінологію за тематичними групами й підгрупами [17]. З цією метою його використала Н. А. Ляшук, досліджуючи лексичну та концептуальну багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові [10, с. 3].

9. *Метод контекстуального аналізу* використовують для виявлення типових моделей концептуалізації значень термінів в українських фахових текстах [10, с. 4].

10. *Метод кількісного аналізу*, у тому числі й кількісних підрахунків, застосовується, перш за все, для виявлення співвідношень між комплексами понять різних галузей знань і їхніми словесними відповідниками. На нашу думку, це один із найчастіше використовуваних у наукових дослідженнях метод, оскільки дозволяє досягнути в кількісному співвідношенні обсяг пізнання людиною певної галузі. Крім того, метод кількісного аналізу слугує для опису співвідношення між різними досліджуваними явищами (О. В. Туркевич) [13, с. 3]; щоб підтвердити об'єктивність результатів виявлення активності

словотвірних моделей, а також взаємовідношення питомих чи чужомовних лексем та елементів у масиві мовознавчих термінологічних найменувань (С. М. Полюга) [11, с. 9]; для визначення продуктивності тематичних груп/підгруп, метафоричних і метонімічних моделей концептуалізації, співвідношення багатозначних і однозначних лінгвістичних термінів у метапросторі українського мовознавства (Н. А. Ляшук) [10, с. 3–4]; для виявлення продуктивності словотвірних моделей (О. М. Тур) [18, с. 3].

11. *Метод морфемного та словотвірного аналізу* стане в пригоді в разі опису процесів термінотворення, зокрема засобів та способів творення термінів на різних синхронних зрізах і в діахронії. Для цього методу, на нашу думку, варто звернутися під час визначення типових моделей термінотворення.

12. *Метод внутрішньої інтроспекції* слугує для з'ясування стану вивчення досліджуваної проблеми. До нього звертаються дослідники, аби встановити коло проблемних питань, які є актуальними й потребують аналізу.

13. *Метод лінгвістичного спостереження* О. В. Туркевич застосовувала для з'ясування принципів унормування термінів [13, с. 3], а І. А. Ярошевич – для вирішення проблеми кодифікації термінів [9, с. 4].

14. *Метод синхронних зрізів* призначений для дослідження особливостей формування терміносистеми на кожному з визначених етапів розвитку.

15. Для простеження динаміки становлення термінопідсистем, а також для з'ясування етимології термінів часто використовується *метод діахронного аналізу*, який дозволяє сформувати цілісні наукові уявлення про стан терміносистеми на певних етапах її розвитку з виявленням особливостей термінотворення та терміновживання, що «переходять» з одного етапу до інших й визначають загальну картину еволюції термінології певної галузі знань.

16. Для графічного представлення системних зв'язків між термінами науковці часто використовують *таксономічний метод*. Ним послуговувався, наприклад, В. М. Підвойний для дослідження лінгвістичної термінології турецької мови [8, с. 3].

17. *Контекстний метод* термінологічних досліджень полягає у виявленні особливостей функціонування термінів у певному контексті. Про його використання для дослідження української термінології в галузі прикладної (комп'ютерної) лінгвістики пише С. М. Дерба у [16, с. 4].

18. Оскільки поняття «наукова термінологія» передбачає обов'язкове закріплення термінологічних одиниць у лексикографічних працях, дослідженню стану розвитку термінології можуть сприяти аналіз дефініцій у них та їхнє порівняння, які здійснюються за допомогою *лексикографічного методу*. Цей метод часто поєднується з методом кількісного аналізу.

19. Для тезаурусного представлення та систематизації термінів використовується *логіко-семантичний метод*. Він слугує для групування термінів, що є безумовною передумовою унормувальних заходів [19]. За допомогою цього методу укладають словники тезаурусного типу, що подають інформацію від поняття (ідеї) до його вираження в слові або словосполученні. На сьогодні серед них є такі: 1. Словник, що класифікує лексичний склад мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками) різного ступеня узагальнення й кількості з перехресним групуванням. 2. Інформаційно-пошуковий словник, що подає в алфавітному порядку сукупність термінів (дескрипторів) певної галузі (галузей) знань із систематизацією їхніх ієрархічних і корелятивних відношень. 3. Словник (здебільшого тлумачного типу), завданням якого є повне охоплення лексичного складу мови [20, с. 456].

Розглядаючи наукові методи дослідження терміносистем (у тому числі принципи та особливості їх застосування), М. О. Вакуленко

говорить про те, що термінологія як наука використовує статистичні та аналітичні методи дослідження [21, с. 53]. Погоджуємося з науковцем, що використання обох методів як рівноправних складників цілісного підходу в межах лінгвістичного дослідження термінології сприяє усуненню типових недоліків застосування окремих мовознавчих методів, зокрема недосконалості вихідних теоретичних положень, і таким чином забезпечує можливість отримати максимально збалансоване й узагальнене наукове розуміння кількісно-якісних характеристик мовного явища. Окрім цього, повнота наукового підходу вимагає застосовувати складові статистичного та аналітичного методів комплексно. На цих засадах досліджуються проблеми синонімії в термінології, закономірності поповнення терміносистем новими лексемами, поняття вдалого терміна, семантичне навантаження окремих морфів, акустичні характеристики звуків мовлення, а також низка правописних проблем.

Висновки. Отже, як бачимо, методологічний інструментарій сучасних досліджень термінології надзвичайно потужний. Активне ж студіювання методологічних термінологічних проблем дозволяє зробити висновок про досить плідне «сполучення» методології точних і гуманітарних наук, що сприяє більш глибокому та об'єктивному вивченню мовного матеріалу й розширює перспективи подальших наукових пошуків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крушельницька О.В. Методологія і організація наукового дослідження. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
2. Шейко В.М., Кушнарєнко Н.М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності. Київ : Знання, 2004. 307 с.
3. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник. Київ : Академія, 2006. 464 с.
4. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля, 2008. 712 с.
5. Тимошук Р.П. Лінгвістична термінологія у польській мові: лексикографічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2012. 19 с.
6. Якимович-Чапран Д.Б. Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2009. 19 с.
7. Медведь О.В. Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2001. 17 с.
8. Підвойний В.М. Лінгвістична термінологія турецької мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.13. Київ, 2001. 17 с.
9. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.
10. Ляшук Н.А. Лексична та концептуальна багатозначність лінгвістичної термінології в українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2014. 20 с.
11. Полюга С.М. Греко-римська традиція у становленні української граматичної термінології (на матеріалі морфології) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.14. Київ, 2013. 270 с.
12. Деркач В.В. Філологічна термінологія М. П. Драгоманова в системі української наукової термінології кінця ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Сімферополь, 1999. 16 с.
13. Туркевич О.В. Еволюція термінолексики методики викладання української мови як іноземної : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2012. 19 с.

14. Захарчин В.В. Українська мовознавча термінологія к. XIX – початку XX століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1995. 26 с.
15. Якимович-Чапран Д.Б. Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI–XVII ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2009. 19 с.
16. Дерба С.М. Українська термінологія в галузі прикладної (комп'ютерної) лінгвістики (логіко-лінгвістичний аналіз) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2007. 16 с.
17. Tur O.M., Shabunina V.V. Lexical and semantic organization of Ukrainian terminology of land management and land cadastre. Traditional and innovative approaches to scientific research: theory, methodology, practice: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. Pp. 474–505.
18. Тур О.М. Українська термінологія землеустрою та кадастру : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 20 с.
19. Тур О.М. Уніфікація та стандартизація документознавчої термінології в Україні : дис. ... док. наук із соц. комунікацій: 27.00.02 / Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Київ, 2019. 447 с.
20. Українська мова : енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні, Ін-т укр. мови ; ред. В.М. Русанівський [та ін.]. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2007. 856 с.
21. Вакуленко М.О. Термін і термінологія: основні положення та методи дослідження. Проблеми семантики слова, речення та тексту. 2010. Вип. 25. С. 52–68.